दमादिपटुवचनः। इति भरतः। सदुद्या वाक्यरचकः। इति सारसुन्दरी। पटुवचनः। इति पदार्थकौमुदी। वक्तृवाग्जनः। इति गौडकल्पः। तत्पर्याय:। वागीशः २। इत्यमरः। अनवद्योद्यमवचाः ३। इति जटाधरः।

"वाग्मी वाग्मिवाक्पटुको वाचो युक्तिपटुस्तथा।
वागीशो वाक्पतिश्चेति वदेते सुवक्तरि।"
इति शब्दरत्नावली।

(यथा, हरिवंशे। २१५। ३४।
"सम्भवं सर्वलोकस्य विदधाति स वाक्पतिः।")

वाक्पारुष्यं, क्ली, (वाचा कृतं पारुष्यम्।) अप्रियवाक्योच्चारणम्। तत्तु सप्तधाश्रवणान्तर्गतश्रवणविशेषः। यथा,—

"स्त्रगयाचाः स्त्रियः पानं वाक्पारुष्यार्थदूषणे।
दण्डपारुष्यमित्येतज्ज्ञेयं श्रवणसप्तकम्।"
इति हेमचन्द्रः।*।

तल्लक्षणं नारदेनोक्तम्।

"देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम्।
यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते।"

देशादीनां आक्रोशन्यङ्गसंयुतम्। उद्वेगभयमाक्रोशः न्यङ्गमवज्ञा तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थं उद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते। तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तम्।

"निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम्।
गौरवाद्युक्तमात्रस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्गुरुः।
यत्रैवं निष्ठुरं श्रेयमश्लीलं अङ्गसंयुतम्।
यत्तीव्रवेदपाकाद्यैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः।"इति।

तत्र निष्ठुराक्रोशे स्ववर्णविषये दण्डमाह।

"सत्यासत्यान्यथाक्रोशैर्न्यूनाङ्गैस्त्रिरोगिणाम्।
शैपङ्करोति चेद्दण्ड्यः प्रथमार्द्धक्षयोदयः।
काणश्चाप्यथवा खञ्जमन्धं वापि तथाविधम्।
तथैनमपि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम्।"

इति यन्मनुवचनं तदतिदुर्वृत्तस्ववर्णविषयम्। यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् ब्रूयुस्तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम्।

"मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम्।
आक्रोशयन् शतं दाप्यः पन्थानञ्चादददृगुरोः।"
इति च।

श्रुतश्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायाश्च जायायां प्रदण्डम्।*। अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह।

"अभिगन्तासि भगिनीं मातरं वा तवेति च।
ब्रुवन् तन्दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम्।
दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजाद्युत्तराधरैः।
प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणश्चिगुणो दमः।
वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्द्धार्द्धहानितः।"*।
मनुः।

"शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति।
वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति।
शतशूद्रब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः।
वाक्पुरीषानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः।
शतमुत्तरदर्द्धिकः पादो नासाकर्णकरादिषु।
अशक्तस्तु वदन्नेव दण्डनीयः पलानि दश।
तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु।
पतनीयहते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः।
उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसः।
त्रैविद्यपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः।
मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः।"
इति मिताक्षरा।*।

वाक्पारुष्ये अभियोगमनिस्तीर्य प्रत्यभियोजने प्रतिप्रसवो यथा,—

"कुर्यात् प्रत्यभियोगञ्च कलहे साहसेषु च।"

वाक्पारुष्ये शस्त्रादिप्रहारेषु च यथा पूर्वमहमप्यनेनाक्रुष्टः शस्त्रेण हतः इत्यपराधाभावाय प्रत्यभियोगं कुर्यात्। इति व्यवहारतत्त्वम्।

वाक्यं, क्ली, (उच्यते इति। वच्+ण्यत्। "वचोः कुः किच्च।" ७।३।५२। इति कुत्वम्। शब्दसंज्ञात्वात् "वचोऽशब्दसंज्ञायाम्।" ७।३।६७। इति निषेधो न।) पदसमुदायः। इति व्याकरणम्। तिङन्तचयः। सुबन्तचयः। कारकान्विता क्रिया। इत्यमरः। इह श्रुतिलोकयोस्त्रिविधं निरुक्तं वाक्यमुत्तमम्। तिङ्सुबन्तयोश्चयः समुदायः कारकान्विता क्रिया च वाक्यम्। तिङ्शब्देन तिबादीनि साप्रीतिश्रुतसंख्याकानि वचनानि उच्यन्ते। एवं सुप्शब्देन स्यादीन्येकविंशतिरुच्यन्ते इन्द्रात् परं यः श्रूयते लभतेऽसौ प्रत्येकं अभिसम्बन्धमित्यन्तशब्दे उभयोरपि सम्बध्यते। अत्र तिङन्तसमूहो यथा। पचति भवति पाको भवति इत्यर्थः। एतच्छान्दसमेव। सुबन्तसमूहो यथा। प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्। धात्वर्थः क्रिया कारकैः कर्त्रादिभिरन्विता सम्बन्धार्था कारकान्विता अन्वितत्वञ्च क्रियाकारकाणां आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात् ज्ञेयम्। तिङ्सुबन्तचयात्मकेऽपि समुदायार्थता बोध्या असमुदायार्थस्याप्रयोगात् अतएव परस्पराभिसम्बन्धः पदसमूहो वाक्यमिति दृष्टाः। कारकान्विता क्रिया यथा। देवदत्तो ग्रामं गच्छति। इति तट्टीकायां भरतः।*। वाक्यस्वरूपमाह।

"वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः।
वाक्योच्चयो महावाक्यमित्यं वाक्यं द्विधा मतम्।"

उक्तञ्च।

"स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संभूय जायते।"
इति।

अत्र वाक्यं यथा। शूद्रं वाक्यमहमित्यादि। महावाक्यं यथा। रामायणमहाभारतरघुवंशादिः। इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः।*।

अप्रियवाक्यभाषणनिषेधो यथा,—

"न हिंस्यात् सर्वभूतानि नानृतञ्च वदेत् क्वचित्।
नाहितं नाप्रियं वाक्यं न क्षेपः स्यात् कदाचन।*।

पाषण्डादिभिर्भाषणनिषेधो यथा,—

"पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वामाचारांस्तथैव च।
पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्।"
इति कौर्मे उपविभागे १६ अध्यायः।*।

शुभाशुभवाक्यानि यथा,—

"नैव राज्येन महता न वै वार्धस्य राशिभिः।
प्राप्यते ज्ञानकथनं परलोकसुभाषितम्।
स्वर्गापवर्गसिद्ध्यर्थभाषितं यत् सुशोभनम्।
वाक्यं सुनिपुणैः शास्त्रैस्तद्विज्ञेयं सुभाषितम्।
रागद्वेषाकृतक्रोधकामलज्जानुसारि यत्।
वाक्यं निरयहेतुत्वात् तदभाषितमुच्यते।
संस्कृतेनापि किं तेन मृदुना ललितेन वा।
अविद्या रागवाक्येन संसारक्लेशहेतुना।
यत् श्रुत्वा जायते पुण्यं रागादीनाञ्च संक्षयः।
निरुक्तमपि तद्वाक्यं विज्ञेयमतिशोभनम्।"
इति वह्निपुराणे वैष्णवधर्मे शुद्धिव्रतनामाध्यायः। (अत्र वाक्यदोषो यथा,—

"वाक्यदोषो नाम यथा स्वलक्षिप्तार्थे न्यूनमधिकमनर्थकमपार्थकं विरुद्धञ्चेति। तत्र हेतूदाहरणोपनयनिगमनानामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं भवति यदा वक्तृपरिदृष्टहेतुकमेकेन साध्यते हेतुना तच्च न्यूनं एतानि ह्यन्तरेण प्रकृतोऽर्थः। प्रकृतेत।" इति चरके विमानस्थाने ८मेऽध्याये।)

वाच्य, त्र काङ्क्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) त्र, वाङ्क्षति। नमध्यपाठेनैवेदसिद्धौ इदमुक्तो वेदेषूच्चारणमेदार्थः। इति तट्टीकायां दुर्गादासः।

वागरः, पुं, (वाचा इयर्ति गच्छतीति। ऋ+अच्।) वारकः। ग्राहः। निर्णयः। वाङ्मयः। वृकः। सुसत्तुः। पण्डितः। परिवृत्तभयः। इति हेमचन्द्रः।

वागारुः, त्रि, (वाचि आशावाक्ये आरुः कर्कट इव मर्मच्छेदकत्वात्।) आशाहन्ता। यथा,

"आशां बलवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः।
स जीवतोऽपि वागारुर्मृतो दाशुस्तु दातरि।"
इति शब्दमाला।

वागाग्निः, पुं, बुद्धः। इति शब्दरत्नावली।

वागीशः, पुं, (वाचां ईशः।) बृहस्पतिः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, बृहत्संहितायाम्। १०।१०

"अयं विशेषोऽभिहितो हताशां
कुजशुक्रवागीशसितासितानाम्।"
ब्रह्मा। यथा, कुमारे। २। ३।

"वागीशं वाग्भिरर्थाभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे।")

वागीशः, त्रि, (वाचामीशः।) वाक्पतिः। सुवक्ता इति वाक्तः। इत्यमरः। (यथा, महाभारते। १०। ७। ४१।

"निष्पानन्दप्रहृष्टा वागीशा वीतमत्सराः।")